

ՌՈՒՔԵՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

IV

ՏԻԿ. ԱՆՈՒՇԻ ՆԻՒՐԱԾ ԶԵՆՔԵՐԸ ԵՒ ԱՐԹՈՒՌ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆԸ

Ամբողջ 1891 թ. Հնչակի կենտրոնը ղեկի հարցով էր մտահոգւած: Գալիս էին Պոլսից, Բուլղարիայից եւ Յունաստանից յեղափոխական զգացմունքներով վառւած երիտասարդներ ու միջին տարիքաւորներ, մնում էին մէկ - երկու շաբաթ ժընեւում, իւրացնում էին Թրքահայ գաւառների համար յատուկ պատրաստւած «ներքին ծրագիրը ու յեղափոխականի առաջին քայլերը» եւ ուղեւորւում էին դէպի Թրքահայ գաւառները. շատերը կեղծ, իսկ մի քանիսը մինչեւ իսկ յոյն, բուլղար կամ պարսկահայի անցագրերով:

Առաջին շրջանում, սովորաբար, անյաջողութիւնների չէին պատահում: Պէտք է ասած, որ ոչ մէկը երբեք չէր փորձում իւր հետ տանել դէթ մի ատրճանակ: Զէնքի հարցը վերին աստիճանի դժւար էր եւ բարդ: Ուրշւած էր, նախ Թրքահայ գլխաւոր կենտրոններից սկսած, տարածել դէպի շրջակայ գիւղերը եւ հայաբնակ մանր քաղաքները յեղափոխական մատնաճիւղերի ցանցերը, ապա, երբ որոշ քանակութեամբ աչքբաց եւ քաջ երիտասարդներ գտնւին, տեղափոխել Նրանց՝ Թիւրքիայի ծովափնեայ քաղաքները յատկապէս ղէնքի գաղտնի ներմուծման համար: Տեսականօրէն եւ թղթի վրա այդ բոլորը դժւար չէր, բայց իրականօրէն, եւ օրէցօր դժւարացող (կառավարական հետապնդումների պատճառով) պայմանները համարեա թէ գէրոյի էին հասցրած եւ այն պահին, եւ հետագայում ղէնքի մատակարարման այդ ձեւը: Բացի այդ, մինչեւ իսկ Եւրոպայում ղէնք ձեռք բերելու հարցը, այսինքն՝ ղենքն ու Թիւրքիայի սահմանները տեղափոխելը, կարգին ուսումնասիրւած չէր. բաւականաչափ գումարներ էլ չկային այդ բանի համար: Ուստի, երբ տիկին Անուշը տաս հազար ուրլի (մօտաւորապէս հազար անգլ.)

ոսկի) նւիրեց Հնչակին յատկապէս զէնքի համար, յեղափոխական կենտրոնը ա՛յնքան էր ոգեւորւած, որ թւում էր, թէ այդ հարցը արդէն պարզւում եւ վճռւում է: Մինչդեռ, հայ ժողովրդի ձեռքը զէնք հասցնելու հարցը, ե՛լ որակի, ե՛լ քանակի տեսակէտից, որ-քան ես գիտեմ, երբեք իր գոհացուցիչ իրականացումը չստացաւ ո՛չ այն ժամանակները, ո՛չ էլ երբ եւ է հետագայում: Մասնաւորապէս Տիկ. Անուշի առաջարկած զէնքի հարցը յանդաւ արկածի, կամ մի շարք արկածների:

Բեսարաբիայի հարուստ կալածատիրոջ այրի Տիկ. Անուշը եկել էր Ժընև և իր տաս տարեկան որդու եւ որդու դաստիարակ քան եւ երեք տարեկան ուսանող Արթուր Օհանջանեանի հետ: Բարձրահասակ, 32 - 35 տարեկան, ոչ տգեղ, բայց ոչ էլ գեղուհի, ռախօս կին էր. եռանդուն՝ խօսակցութեան մէջ, բարեկիրթ՝ շարժուձեւերով: Ռ. Խանազատն էր նրանց համոզել Օդեսսայում՝ որ դնան այցելին Հնչակի կենտրոնը եւ, անձամբ ծանօթանալուց յետոյ յեղափոխական գործի պահանջների հետ, առաջարկեն այն նւէրը, որ անելու էր այրի Տիկ. Անուշը «ի յիշատակ իր հանդուցեալ ամուսնոյն եւ յօգուտ ազգային գործին»:

Ժընևում Տիկ. Անուշը, որդին ու դաստիարակը մնացին մօտ մի շաբաթ ու մի քանի անգամ այցելեցին Նազարբէկեաններին: Ամէն բան, ի հարկէ, զգուշութեամբ էր արւում. մինչեւ իսկ, երբ Նազարբէկի տանը նստած՝ իր մտքերն էր արտայայտում տիկինը, աշխատում էր շատ թոյլ ձայնով խօսել, կարծես կողքի սենեակում ուռս կամ թիւրք ոտիկանութիւնը նստած լինէր: Իր կարծիքներին մեծ նշանակութիւն տալով հանդերձ՝ յաճախ հարցնում էր հետի այցելող երիտասարդին՝ «այնպէս չէ՞, Պ. Օհանջանեան. կարծեմ դուք էլ այդ եզրակացութեան էիք եկել»:

Բարձրահասակ եւ գեղեցկադէմ Օհանջանեանը ախարջալաքի էր. ուսանում էր Օդեսսայի համալսարանում, վարժ էր հայերէնում, մաքուր հագնւած ու ա՛յնքան ծանր ու բառերը կշռած էր խօսում, որ լուրջ երիտասարդի տպաւորութիւն էր թողնում:

Տիկ. Անուշի զէնքի պատմութիւնը մի երկարաշունչ արկածալից պատմութիւն է, որին կարելի էր թերեւս յատկացնել «Հազարու-մէկ գիշերներ» հէքեաթների մի գլուխը: Բայց ես պէտք է ասեմ միայն այն ինչ որ անձամբ տեսել եմ, գիտել եւ կամ լսել Նազարբէկից: Պատմութիւնը իր խիստ չափազանցրած, առասպելական երանգներն էլ է ունեցել, բայց փաստերը այսպէս էին ընթանում:

Տիկ. Անուշը առաջարկեց զէնքի համար տաս հազար ռուբլի. զէնքը (հրացանները եւ փամփուշտները) աւստրիական թէեւ հին ձեւի, բայց լաւ վիճակի մէջ, զինուորական պահեստից էր գնելու. այն ժամանակեայ փողով մօտ 7-8 ռուբլի հատը, հաշւած այդ գնի մէջ եւ Վիեննայից մինչեւ աւստրիական ծովափնեայ Թրիէսթ քաղաքը տեղափոխելու ճանապարհածախքը: «Դուք հասկանում էք, զիմեց Տիկ. Անուշը Նազարբէկին եւ սեղանի շուրջը նստողներին, որ եթէ այդ առաջին փորձը յաջող անցնի, ես չեմ կանգ առնելու (խօսքը եւ այդ դարձածքը ռուսերէն էր), որ նոյնքան եւ աւելի մեծ դումար յատկացնեմ Հայաստան զէնքի ներմուծման հարցին. մենք այդ մասին արդէն խորհած ենք Արթուրի հետ. ամէն ինչ նախատեսած եւ նախաճարագրած է, այնպէս չէ՞, Պ. Օհանջանեան»:

Բայց Արթուրը (որ հետագայում Հնչակեան կուսակցութեան մէջ յայտնի եղաւ «Արտաւաղը» կեղծանունով) «ամէն բան» նախատեսած չէր: Նա չէր նախատեսած աւստրիական օրէնքները, ըստ որոնց, թէեւ զէնք ծախելն ու գնելը երկրի սահմաններում ազատ էր, ուրեմն եւ կարելի էր եւ Վիեննայից Թրիէսթ քաղաքը բերել, բայց երկրից արտահանելն ու մի օտար երկիր տեղափոխելը պայմանաւորւած էր վերջինի կառավարութեան գրաւոր թոյլտուութեամբ: Օհանջանեանին էր յանձնւած զէնքը գնելը, Թրիէսթ ու այնտեղից Յունաստան տեղափոխելը: Սակայն, այս վերջին պայմանը անկարելի էր դառնում: Ծիշտ է, յունաց կառավարութիւնը, յոյն ժողովուրդը, մինչեւ իսկ յոյն քաղաքական գործիչները, մանաւանդ հին սերունդին պատկանողները ատում էին ամէն ինչ որ յիշեցնում էր թիւրք կառավարութիւնը, թիւրքի նախկին բռնութիւնները յոյն ժողովրդի հանդէպ. աւելին. յոյն հասարակական կարծիքը հայ ազգի, հայկական ազգային ձգտումների վերաբերմամբ միշտ ցոյց էր տալիս անկեղծ համակրանք եւ բարոյական աջակցութիւն: Բայց այդ այդպէս լինելով հանգերձ՝ յոյն կառավարութիւնը չէր կարող եւ չէր ուզում պաշտօնապէս գիտնալ, որ Թրիէսթից Յունաստան ուղարկւելիք զէնքը յատկացւած է հայ յեղափոխական կուսակցութեան համար, որը այդ զէնքը ներմուծելու է Թիւրքիայի սահմաններից հայկական դաւառները: Չնայած, որ Ռ. Խանաղատը Աթէնքում սերտ կապեր էր հաստատել մի քանի յոյն քաղաքական գործիչների, մասնաւորապէս ծերունի զօրավար եւ ազգային հերոս Բոցարիսի հետ, զէնքը անկարելի եղաւ ներմուծել Յունաստան, եւ այնտեղից Թիւրքիա:

Անցնում էին ամիսներ եւ հարցը անշարժ վիճակի մէջ էր մը-

նուժ: Թրիէսթ հասած ու ապրանքային ամբարներում իրար վրա չարած փայտէ արկղներում դարսած հրացանները «հսկողութեան ու պահեստի» շարաթական մեծ գումարներ էին պահանջում, եւ չնայած դրան՝ «հսկողութիւնը» այնքան անուշադիր էր, որ մերթ ընդ մերթ արկղներից մի քանիսը բացուում էին, անձրեւից եւ ծովի խոնաւութիւնից հրացանները սկսել էին ժանգոտել: Կար միայն մի ելք՝ յոյն նաւավարների օգնութեամբ, կաշառելով եւ աւստրիական ծովափնեայ ծառայողներին եւ Փիրէայի գործակատարներին՝ բերել առ ժամանակ պահել արկղները Փիրէայում, ու այնտեղից նորից տեղափոխել կամ Թիւրքիայի սահմանակից յոյն կղզիների վերա եւ կամ, եթէ յաջողւի ու յարմար դատւի, Յունաստանից ուղարկել, դէթ արկղների մի մասը, Պարսկաստան. մտադրութիւն կար պարսից սահմաններից տեղափոխել դէնքը Վասպուրական: Հարցը կնճռոտ էր. պահանջում էր շատ ժամանակ, մեծ ծախքեր, մաքսային ու մաքսանենդութեան ու այդ հարցին ծանօթ մարդիկ, որոնք միեւնոյն ժամանակ պէտք է լինէին հաւատարիմ ու յեղափոխական մղումներով առաջնորդւած:

Հետագայում, 1892 թ. դարնան՝ Հնչակի կենտրոնի տեղափոխւելը Աթէնք՝ մասամբ առաջնորդւած էր այն մտքով, որ, լինի, դէնքի հարցը, լինի Հնչակի համարների կապոցների, լինի «Երկիր» դրոշացող յեղափոխականների յարմարութեան տեսակէտից՝ Աթէնքը, որպէս Թիւրքիային մօտ աշխարհագրական կէտ, ունէր բոլոր յարմարութիւնները: Ի հարկէ, չէր մոռացւած եւ այն հանգամանքը, որ յոյն կառավարութիւնը եւ ժողովուրդը ամբողջովին համակրում էին հայ յեղափոխական կուսակցութեան: Միջանկեալ յիշեմ այստեղ եւ այլ հանգամանք. Յունաստանի Կորնթոս ջրանցքի կառուցման աշխատանքների վրա եկել հաստատուել էին Թրքահայ բանւորներ, որոնց Թիւրք անցնում էր հազարից: Կորնթոսի եւ Փիրէայի նաւահանգստում ծառայող հայ բանւորները 1891 թ. յուլիս 15-ին հրապարակային հանդիսաւոր ցոյցով (Հնչակի դրօշակը, «Մեր Հայրենիք»-ը, հայերէն եւ յունարէն ճառեր ուղղւած ընդդէմ Թիւրք կառավարութեան) ամրացրին այն միտքը, որ արդարեւ Հնչակի կենտրոնը պէտք է Թիւրքիային աւելի մօտ մի աշխարհագրական վայր տեղափոխւի:*)

*) Յայն քերթերը գրում էին (առնում եմ երկարաշունչ յօդածների ամփոփ բովանդակութիւնը). «15 յուլիսին Հայ Յեղափոխական Կուսակցութիւնը կազմակերպել էր անցեալ տարւայ Պալսում տեղի ունեցած հայ քաղաքական ցոյցի տարեդարձի յիշատակը 95 տարեկան մեր ծերունի հերոս Բոցաբիսի հովանաւորութեամբ»:

Գալով Թրիէսթի զէնքին՝ պէտք է ասեմ հետեւեալը. երբ 1893 թ. դարնան Աթէնք էի եկած, տեղեկացայ, որ Յունաստան հասած էր միայն 700 հրացան, բայց այդ պահին դեռ եւ ոչ մէկը յաջողւած չէր ներմուծել Թիւրքիայի սահմանները. մօտ 50 հրացան ծախւած էր յոյն նաւաւարներին եւ դրա փոխարէն ատրճանակներ էին դնւած. մի քանի կապոց ատրճանակներ յաջողւած էր ներմուծել Կիրատոն եւ Կիրիկիայի ինչ որ ծովափնեայ քաղաքները:

Հետադաշտում ի՞նչ եղան այդ զէնքերը, չգիտեմ: Լսած էի միայն, որ Հնչակի կենտրոնը յանձնարարել էր Օհանջանեանին փոխադրել զէնքերը պարսից սահմաններից Հայաստան: Փոխադրութեան ժամանակ նա ձերբակալուում է ու Վանում բանտարկւում: Բանտում, ըստ իր պատմածների (ոչ ինձ, քանի որ ես նրան միայն 1891 թ. տեսած եմ Ժընեւում), նրան բաւական չարչարել են եւ, ինքնասպանութեան փորձից յետոյ, բերել Պոլիս: Պոլսի հռչակաւոր ոստիկանապետ Նազըմ բէյը երկարօրէն հարցաքննում է նրան ու քիչ ժամանակ յետոյ ազատ արձակում Պոլսում:

Անշուշտ, այն ժամանակների Պոլսի Թիւրք ոստիկանապետը յաճախ դործածում էր իրար ժխտող մեթոտներ ձերբակալւած հայ յեղափոխականների վերաբերմամբ. եղած են դէպքեր, երբ Նազըմ բէյի դործածած միջոցները թւացել են «տարօրինակ» եւ «անողնայար»․ բայց թէ Օհանջանեան իր ազատութիւնը դրա՞նց էր պարտական, թէ այն պայմանին, որ նա, ի վերջոյ, ոռւսահպատակ էր: Լսած էի նոյնպէս հետադաշտում, որ «Արտաւազդ»-ին կարելի էր տեսնել Պոլսի մայթերի վրա եւ սրճարաններում լաւ հագնւած, գլխին Փրանսական գլխարկ, Պապը - Ալլի ցոյցին մասնակից ու դործադրող: Պոլսից նրան յաջողւում է դնալ Լոնդոն Հնչակեան Ընդհ. Ժողովին. պառակտումներից յետոյ նա չմասնակցեց յեղափոխական դործին եւ զրադւեց անձնական դործերով: Ինչպէս միշտ, նա սիրում էր ար-

քեան տակ: Քոնֆէտէրատիոն Օրիանթալը, որի մէջ մտնում են Կրէտի, Մակեդոնիայի, Ալբանիայի, Փոքր Ասիայի յոյն խմբակցութիւնների եւ հայերի ներկայացուցիչները, մեծ քափօր էին կազմած, տաճում էին ձանկիւլեանի, Մաճուկ Նալբանդեանի եւ Յովհաննէս Դումրուեանի պատկերները (Կ. Պոլսի ցոյցի հերոսները). երգում էին յունաց քայիերգը եւ «Մեր Հայրենիք»ը: Թափօրը եկաւ ծերունի Բոցաբիսի բնակարանի առաջ. ծերունի հերոսը արտասանեց մի կրակոտ հաւընդէմ քիւրք բռնակալութեան: Միւս օրը քիւրք դեսպանը բողոքեց յոյն կառավարութեան առաջ: Յոյն կառավարութիւնը պատասխանել էր, որ երկրի սահմանադրական օրէնքները թոյլ են տալիս այդ տեսակ քափօրներ...:

կածը, եւ կենցաղասիրութիւնը նրա համար միշտ աւելի արժէք եւ հմայք է ունեցած, քան թէ դադարաւորական կռիւն ու յեղափոխութեան իմաստը. էլ չեմ ասում տառապող ժողովրդի ճակատագիրը: Հետագայում ձեռքս էր ընկել Ա. Նազարբէկի մի յօդածը, որտեղ նա իր մաղձն էր թափում Պոլսի մի շարք մտաւորականների, նախկին հնչակեանների վրա՝ յորջորջելով նրանց «Փարիզի սլոռնկատունների արկածախնդիր հերոսներ»: Օհանջանեանը արե՞լ էր արդեօք մատնութիւններ տւեալներ չունիմ. նա՞ էր արդեօք Տիկ. Անուշի սնանկացման պատճառը — չգիտեմ: Ինձ համար Օհանջանեանը միշտ եղել է մի տեսակ հանելուկ. աւելի շատ թեթեւամիտ էր, քան թէ չարամիտ. աւելի արկածախնդրասէր, քան թէ մատնիչ, Փանֆառօն էր, քան թէ համեստ գործիչ. համարձակ էր, բայց փոքրոգի, երբ չէր յաջողուում: Բաղմաշարշար Հայ Յեղափոխութեան փրփուրներից էր նա:

V

ՆԱԶԱՐԲԵԿԵԱՆ ԱՄՈՒԸ

1891 թ. դարնան, մինչդեռ Հնչակի կենտրոնը իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձրած էր Պոլսի, կամ թիւրքահայ դաւառների յեղափոխանակ կազմակերպչական գործի վրա, իսկ ռուսահայ քաղաքներից էլ խնդրում, մինչեւ իսկ պահանջում էին, որ մարդիկ ուղարկեն տեղային կազմակերպչական եւ «այլ հարցերի որոշումների համար»: Մասնաւորապէս խնդրում էին, որ Հնչակի ներկայացուցիչը դայ ալցելէ Պետերբուրգի, Մոսկւայի, Օդեսայի, Աստրախանի եւ Ռուսաստանի այլ դադթահայ վայրերը:

Քիմիական փորձնական աշխատանքներս այդ օրերը ստիպում էին ինձ լաբորաթում առում մնալ առաւօտեան ժամը 8-ից մինչեւ երեկոյեան ժամի 7-ը. անկարելի էր մի րոպէ իսկ բացակայել. երեկոյեան վերադառնում էի տուն յոգնած եւ բաւականին ջղայնացած, որովհետեւ փորձերս անյաջող էին եւ պէտք էր վերսկսել: Յիշում եմ՝ մի երեկոյ, եթէ չասեմ մի գիշեր, դալիս է ինձ մօտ Ա. Նազարբէկը եւ ասում է, որ Հնչակի կենտրոնը այնքա՞ն ռուսահայ գործիչների կարիք ունի, որ ահա երեք ամէս է չի կարողանում մի սլոռնկատունից — կազմակերպիչ ուղարկել ռուսահայ եւ կովկասահայ քաղաքները: Հնչակի հին ընկերներից Շմաւոնը Արաբկիրում է, իսկ Ռ. Խանադատը գործում է այս պահին Կովկասից դուրս եւ հագիւ իր օձիքն է ազատած ռուս ոստիկանութեան ճանկերից: «Ես, աւե-

լացնում է Նաղարեկը, խնդրեցի Յովնանից (Դաւթեան), որ նա անցնի ուսասանայ քաղաքները, բայց նա առարկեց, որ նախ, 2 - 3 ամսից նա, վերջնական քննութիւններից յետոյ, ընդմիջտ վերադառնում է Կովկաս ու Թաւրիզ եւ երկրորդ՝ նա շատ վարժ չէ ուսերէնին, մինչդեռ Պետերբուրգի եւ Մոսկւայի հայութեան հետ գործելիս, պէտք էր լաւ ծանօթ լինել եւ ուսերէնին եւ այդ հայերի կենցաղին, մի խօսքով՝ չի կարող դնալ. Զաքարեանը (Լեւոն Բարսեղեան) բացարձակապէս յայտարարեց, որ ուզում է գործել միայն թրքահայ գաւառներում. դա նրա կեանքի նպատակն է եւ այդ մտքով այնտեղ գործելու համար է նա պատրաստում իրեն: Այդպիսով՝ մնում ես դու... ուզում ենք քեզ խնդրել անմիջապէս ճանապարհ ընկնել Պետերբուրգ, Մոսկւա եւ այլ քաղաքներ. պէտք է 10 - 15 հայաբնակ քաղաքներում կազմել մասնաճիւղեր. այդ ճանապարհորդութիւնը քեզից կը պահանջէ 3 - 4 ամիս... մենք դիտենք, որ ուսասանայ քաղաքներում դու ամէն տեղ լաւ ծանօթներ կամ ազգականներ ունես»:

Որքան էլ իմ երիտասարդական անձնասիրութիւնը շոյած լինէր, բայց ես առարկեցի, որ ինձ բոլորովին անպատրաստ եմ դուրս մի այդպիսի բարդ եւ պատասխանատու գործունէութեան համար: Բացի այդ՝ ես, օրինակ, չգիտեմ ի՞նչպէս վարել այն դէպքում, որ նոյն քաղաքում, որտեղ ես պէտք է կազմակերպեմ մեր Կուսակցութեան մասնաճիւղը, արդէն, ղեկուղ, գոյութիւն ունի Դաշնակցական Կուսակցութեան մասնաճիւղը եւ կամ, ղեկուղ, եթէ այնտեղի դիտակից ազգասէր հայերը հակառակ են մեր սոցիալիստական գաղափարներին, մանաւանդ մեր ընդդէմած հակառուս եւ թշնամական սոցիալիզմներին դէպի ցարական կառավարութիւնը. «դու գիտես, ասում եմ Նաղարեկին, որ այնտեղից ստացած նամակներից երեւում է, որ ուսասանայ բուրժուա մտաւորականութիւնը սոցիալիզմից մի քիչ վախենում է. նոյնպէս ինձ համար պարզ չէ. կարելի՞ է արդեօք համերաշխութեամբ գործել կազմակերպչական եւ նիւթական ժողովարարութեան հարցում ուրիշ յեղափոխական խմբակների հետ, պարզ չէ ինձ համար եւ այն հարցը, թէ ի՞նչպէս վերաբերել եւ ի՞նչ անել այն դէպքում, երբ տեղային երիտասարդութիւնը կամենայ դնալ թրքահայ գաւառները, այսինքն՝ անմիջապէս կոսմենայ նւիրել յեղափոխական ակտիւ գործունէութեան Հայաստանի գաւառներում: Բացի այդ՝ ես չգիտեմ եւ այն՝ կարելի՞ է եւ պէ՞տք է, որ ուսասանայ վայրերում կազմելիք մասնաճիւղերը միմեանց մէջ կապեր հաստատեն, թէ՞ նրանք պէտք է մնան

անջատ եւ միակ թելով կապւեն մեր կենտրոնի հետ: Այս հարցերը, քանիցս արծարծւած են արդէն 'կենտրոնի նիստերում, բայց եւ ոչ մէկի մասին պարզ եւ կտրուկ որոշում չէ կայացած. չե՞ս կարծում, արդեօք, որ մինչեւ այս բոլոր մուժ կէտերը չսպարդւեն, ես չեմ կարող տեղիցս շարժւել... »:

Նազարբէկը համաձայնում է ինձ հետ, բայց խնդրում է, որ վաղը անպատճառ իրեն հանդիպեմ եւ Մարօի ներկայութեամբ նորից վերադառնանք այս հարցերին: Եւ երբ միւս օրը նոյն հարցերը դրի Մարօի ներկայութեամբ ու խնդրեցի պարզ որոշումներ, որպէս զի յետոյ ինձ էլ չմեղադրեն, ինչպէս մեղադրեցին Ռ. Խանադատին, թէ «ինքնագլուխ որոշումներ է արած, առանց կենտրոնի վճիռները աչքի առաջ ունենալու»։ Ես հաւատացած էի, որ Ա. Նազարբէկը ինձ հետ կը համաձայնի (ինչպէս համաձայնւած էր երէկ ինձ մօտ), որ պէտք է այդ հարցերը նախօրոք որոշեն եւ, ուրեմն, մի 7 - 10 օրով յետաձգել իմ ճանապարհորդութիւնը դէպի Ռուսաստան...: Բայց Մարօն, վրդոված շեշտով ու առաստաղին նայելով, ասես, ինքն իրեն խօսելով՝ ասում էր. «Մարդիկ կարծում են, որ յեղափոխական դործունէութիւնը քիմիական լաբորատորիա մեթոտիկ աշխատանք է. հարցերը պէտք է վճռել կացնի հարւածով եւ ոչ թէ քիմիական անալիզով...»: Պարզ էր՝ ում կողմն էր քարը նետւած: Իսկ Ա. Նազարբէկ, փոխանակ իմ մտքերը պաշտպանելու՝ լուցկի էր փնտռում ծխախոտը վառելու համր, ու վայր նայելով՝ ասում էր. «Գիտե՞ս, սիրելիս, Մարօի եղբայրը, Պրոֆ. Վ. Վարդանեանը, գրում է Պետերբուրգից, որ յաջորդ շաբաթ մեկնելու է քաղաքից. հետեւապէս, դու պէտք է ճանապարհ ընկնես 5 - 6 օրից ամենաուշը, որպէսզի նրա հետ հանդիպում ունենաս, ստանաս նրա ժողոված փողը. նա քեզ կը կապէ Պետերբուրգի հայութեան հետ եւ քո գործը կը հեշտացնէ...»:

Մի քանի վայրկեան ես լուռ էի, որովհետեւ զգացի որ դա առաջին սկզբունքային նեղքն էր, որ հետազայում կամաց - կամաց պիտի լայնանար ու խորանար եւ բաժանէր իմ մտայնութիւնը Նազարբէկեան ամուլի մտայնութիւնից: Պարզ էր ինձ համար եւ հետեւեալը. չնայած, որ Ա. Նազարբէկ թէ՛ կրթութեամբ, թէ՛ մտաւոր զարգացումով եւ թէ՛ ընդունակութիւններով շատ աւելի բարձր էր, քան թէ իր կինը՝ Մարօն, բայց գրկւած էր ամուր կամֆից, համակերպւում էր կնոջ պահանջած դործելակերպին:

Ընդմիջելով ինձ, այստեղ պէտք է մի սահ կանգ առնեմ Նազարբէկեանների վրա:

Յետադարձ հայեացք ձգելով անցեալի վրա, պէտք է խոստովանիմ, որ ես երբեք չեմ պատահած իմ կեանքում մի գոյգ, երբ կինը եւ ամուսինը սերտօրէն կապւած փոխադարձ սիրով եւ միեւնոյն քաղաքական իդէալներով՝ այնպիսի հալոտնեայ խառնածոների եւ «կառակքեռի» ներկայացուցիչներ լինէին: Այդ զոյգը՝ Մարօ եւ Աւետիս Նաղարբէկեանները, իրենց պատանեկան կրթութեամբ էլ, ինչպէս եւ իրենց ճաշակով (որոնց ազդեցութիւնը հետադայում յայտնւեց), տարբեր բեւեռների վրա էին դնում: Քանի նրանք կրում էին միեւնոյն քաղաքական իդէալները, ընդունել էին միեւնոյն գործելակերպը եւ օրն ի բուն մղւում էին ու գործում միեւնոյն նըպատակի համար՝ չէին տեսնում, չէին զգում, որ իրար սիրելով հանդերձ, բոլորովին տարբեր անձնաւորութիւններ էին իրար հանդէպ:

Ծնւած Թաւրիզեցի ունեւոր ընտանիքում՝ Ա. Նաղարբէկը միջնակարգ ուսում ստացել էր Թիֆլիսի Ռէալական պետական վարժարանում, բայց իր մանկութեան եւ պատանեկութեան կրթութիւնը ստացել էր իր մօրեղբոր՝ Ալ. Մելիք - Աղարեանցի տանը, որը ամուսնացած էր հայազգի վրպագիր Ծերենցի Մէնիկ աղջկայ հետ: Նաղարբէկին հայերէն սովորեցնողը եղել է Մէնիկը. երեխայ ու պատանի Նաղարբէկը իր ազգային կրթութիւնը ստացել էր Մէնիկից եւ Ծերենցից, որ տարիներ ապրած էր Թիֆլիսում իր աղջկայ տանը: Գանգուր, սեւաչեայ երեխան սիրւած էր ամենքից, ընդունակութիւններ էր ցոյց տալիս երաժշտութեան, նկարչութեան եւ հայերէն ոտանաւորներ գրելու մէջ: Նրա հայերէնի կատարելագործման համար հրաւիրում են այն ժամանակաւ հայազէտ Եղէկեանին, որից Նաղարբէկեանը սովորում է արդի եւ գրաբար հայերէնը: Պատանեկան հասակում Նաղարբէկը Ծերենցի խնդրանք հրատարակում է Թիֆլիսում բանաստեղծութիւնների «Ազատ ժամեր» իր գրքոյկը: Վճռում է դնալ Փարիզ, բժշկութիւն սովորելու համար. ճանապարհին հանդիպում է Վենետիկ, մնում է երկու ամիս Ալիշանի մօտ: Ծերենցը տւած էր նամակ իր դասընկեր Ալիշանին՝ խնդրելով նրան մի քիչ զրադելել ընդունակ պատանու հետ:

Ես դժւարանում եմ ասել՝ «գժբախտաբար» թէ «բարեբախտաբար», Նաղարբէկը ծանօթանում է Փարիզում, Համալսարանի սըրահներում, սեւաչեայ, եռանդուն Թիֆլիսեցի շատ համեստ ընտանիքից ելած ու Թիֆլիսի գիմնազիայում կրթւած ուսանիստ Օր. Մարիամ Վարդանեանի հետ: Օրիորդը 2 - 3 տարով մեծ էր Նաղարբէկից. համարձակ, վստովուն ուսանող - ուսանողուհիների մէջ

ռուս յեղափոխութիւնից անվերջ խօսող ու վիճող Օր. Վարդանեանը — ապագայ Մարօն — քիչ թէ շատ հայերէն եւ վրացերէն կոտորատում է, բայց հո՛գ չէ՝ իրար հասկանալ կարելի է եւ ուսանելի խօսելով: «Կարճ ի կարճոյ», փոխադարձ համակրանքը փոխում է փոխադարձ յարգանքի. յարգանքը՝ սիրոյ: Օր. Վարդանեանը մկրտում է ուսնող Նազարբէկին ռուս յեղափոխական «Նարոդովոյէց» կուսակցութեան աւագանում. իսկ Նազարբէկը ծանօթացնում է Օր. Վարդանեանին հայ պատմութեան, հայ գրականութեան, թրքահայ ժողովրդի քաղաքական վիճակին: Այդ շրջանին, ուսանող Նազարբէկը «Լեւենց» կեղծ անւան տակ աշխատակցում էր Թիֆլիսի «Մշակ»-ում եւ Պոլսի «Մասիս»-ում: Ստանում էր Արժօրունիից քաջաբերական նամակներ, իսկ «Մասիս»-ի խմբագրութիւնից՝ գովասանքներ:

Երբ ուսանող Նազարբէկեանը հաղորդում է Թիֆլիս մօրը, որ իր սրտի ընտրածը Օր. Մ. Վարդանեանն է, մօրը աչքերը «մութն է կոխում» ու բաց է ի բաց մերժելով իր մայրական համաձայնութիւնը՝ իմաց է տալիս իր եղբօր՝ Ա. Մելիք — Ազարեանցի միջոցով. «Տեսնւած բա՞ն է, որ ազնւատոհմ ընտանիքից — ու այնքա՛ն փառաւոր ապագայ խոստացող երիտասարդը — ամուսնանայ ինչ որ մի աղքատ նիհիլիստ ուսանողուհու հետ, տարիքով է՛լ աւելի մեծ, քան թէ ինքը. իսկ եթէ այդ քայլը անէ, Աւետիսը թող գիտենայ, որ այսուհետեւ չի ստանալու մօրից եւ ոչ մի սանթիմ...»:

Սիրոյ հարցում արտաքին արգելքն ու խօչընդոտները միայն ամրացնում են սէրը. գոնէ այդպէս է լինում իր առաջին շրջանում: Բայց Ա. Նազարբէկի եւ Մ. Վարդանեանի անձնական փոխադարձ զգացմունքները ամրացած էին արդէն նոր եւ ուժեղ շաղախով. ուսանող Նազարբէկը Մարօն մէջ ամրացրել էր հայ ազգասիրական զգացմունքները, իսկ Մարօն իր ապագայ ամուսնու սրտում նոր աշխարհ էր բացել՝ ընկերվարական դադափարը իր յեղափոխական գործելակերպով: Այս նոր մտածելակերպին խիստ մեծ չափով օգնեց եւ այն մտերիմ ընկերական ծանօթութիւնը, որ ապագայ ամուսինները ունեցան փարիզում ապրող հոչակաւոր ռուս ընկերվարական — յեղափոխականի՝ Լավրովի հետ: Այդ իդէալիստ ծերունու հմայքը մինչեւ վերջը կրեցին Աւետիս եւ Մարօ Նազարբէկեանները, երբ արդէն Աւետիսը թողել էր Լավրովի իդէալիստ մտածելակերպը եւ որդեգրել էր ընկերվարութեան «մարքսիստ» կոչւած վարդապետութիւնը:

Եւ սակայն, յեղափոխական գործունէութեան սահմաններից

դուրս՝ Ա. եւ Մ. Նազարբէկեանները տարբեր մարդիկ էին: Մարդը սիրում էր ջութակ նւագել. կինը ե՛ւ չէր սիրում, ե՛ւ չէր հասկանում եւ առ հասարակ երաժշտութիւնը համարում էր «բուրժուական ժամանց»: Ա. Նազարբէկը սիրում էր բանաստեղծութիւնը, գրում էր ոտանաւորներ, մտցրել էր բանաստեղծական պատկերների մէջ «փիլիսոփայական շեշտը», «միտքը». կինը գտնում էր, որ «բանաստեղծն ու վիպագիրը բուրժուական քաղաքակրթութեան փարազիթներ են»: Եթէ տան մէջ պատի վրա կախած պատկերը ծուռ էր, Մարօն չէր նկատում իսկ. իսկ ամուսինը չէր կարողանում հանդարտ նստել, մինչեւ որ չչտկէր: Պատուհանի վարագոյրը թեքած էր եւ ամէն րոպէ կարող էր ընկնել. ամուսինը խնդրել էր Մարօից կարգի բերել, բայց Մարօն փոխանակ թեքածը ուղղելու, պոկում, պատռում էր մի հարւածով վարագոյրը, «անհրաժեշտ չէ պատուհանին ունենալ ինչ որ մանր – բուրժուական զարդեր» եւ նման մտքեր յայտնելով: Երբ յեղափոխական գործելակերպի կամ կազմակերպչական խնդրի հետ կապած հարցերի առթիւ մտքեր ու կարծիքներ էին յայտնւում (կենտրոնի նիստում), Մարօն պնդում էր միայն իր ասածների, իր արտայայտած մտքերի վրա. է՛լ, Աստուած մի արասցէ, եթէ «Աւօն» ուրիշների կարծիքը պաշտպանէր. ձայնը բարձրացրած, ձեռքերի իւրայատուկ շարժումներով եւ, ի վերջոյ, լայն բացւած աչքերով, յաճախ պատրաստ արտասուք թափելու, Մարօն անհուն կշտամբանքներով փորձում էր իր ասածը ընդունել տալ, անշուշտ չէր համարձակւում ուղղակի վիրաւորական խաղաղութիւններ թափել հակակարծիք արտայայտողի հասցէին, բայց խայթոցներ ու ակնարկներ՝ բազմիցս. օրինակ, մի օր Մուրատին ասում է. «Ընկեր Մուրատ, լաւ բան արած կը լինէք, եթէ լռէք. դուք չէք հասկանում». եւ կամ, շատ յաճախ, իր ամուսնուն ձգում էր «փոխանակ համարձակօրէն ջախջախելու, դու քո ռոֆոֆօ մեղմ ու ոլորուն խօսքերով ապացոյցներ ես բերում, վախենալով մարդու սիրտը ցաւացնել. ա՛հ, երեւում է, որ դու պարսկահայ ես, անուշ խօսող, ու մեղ պէս կովկասահայ չես...»: Եթէ Ա. Նազարբէկի կամքը առանց այն էլ մեծ չէ եղած, Մարօի ներկայութեամբ բոլորովին ընկճւում ու թուլանում էր: Քանիցս պատահած էր, երբ նա Մարօի բացակայութեան իր ընկերների հետ համաձայն է եղած. բայց բաւական էր, որ նոյն վեճը Մարօի ներկայութեան լինէր, նա կամ լռում էր եւ կամ, ի վերջոյ, Մարօի հետ էր համաձայնւում: Սրա հետեւանքը լինում էր այն, որ ժամանակի ընթացքում ընկերները, չնայած որ մեծ յարգանք ունէին նրա վերաբերմամբ, իրրեւ մտաւորապէս կա-

րող եւ ընդունակ խմբագրի, հիասթափուում էին նրանից, իբրեւ ուժեղ կամֆոյ չօժտուած ղեկավար գործիչից...

Առաջին տարիները ոչ ոք մեզնից չէր նկատած, որ Նազարբէկեան ամուսինները հակոտնեայ խառնածքներ էին, որովհետեւ մենք տեսնում էինք նրանց փոխադարձ սէրն ու միեւնոյն գործի համար փոխադարձ անձնազոհութիւնը. տեսնում էինք նրանց մտահոգութիւնները եւ նրանց փոխադարձ ինքնապաշտպանութիւնը, երբ հակառակորդ հայ խմբակներից ու կուսակցութիւններից ստանում էի հարձակումներ. մենք չէինք նկատում, որ հայկական յեղափոխութիւնը նախ եւ առաջ պահանջում էր ղեկավարից գերբնական կամֆի ոյժ, մինչդեռ երկու գլխաւոր յեղափոխական ղեկավար ոյժերից մէկը՝ Մարօն, թէեւ օժտուած էր կամքի ոյժով, բայց խուժանավար էր եւ հիսթէրիք իր էութեամբ, իսկ միւս ոյժը զուտ մտաւորական էր, բայց թոյլ եւ երերուն կամքով եւ ամբողջապէս հիփոսոսացած իր կնոջ կամքով:

Կրկնում եմ, ամուսինների փոխադարձ սէրը խիստ մեծ էր. նրանք ոչ թագցնում էին այդ եւ ոչ էլ ամաչում. շատերը կարծում էին, որ այդ ամուսինների փոխադարձ զգացմունքները գտած են իրենց հոգեկան բարձունքները. թերեւս այդպէս էլ էր, երբ դեռ շարունակւում էր «սուրբ գործը», որին նրանք հաւատում էին եւ որի դառնութեան բաժակը նրանք վճռած էին խմել մինչեւ վերջը: Բայց երբ 1896 - 97 թւականների կուսակցական ներքին պառակտումներից յետոյ գործից հեռացան, քողարկւած վիճը նրանց մէջ բացւեց եւ կին ու մարդը բաժանեցին իրարից, որպէս ոխերիմ թշնամիներ: Երբ կար հաւատը դէպի իրենց տարած գործը, կար եւ փոխադարձ սէրը. կործանւեց հաւատը, կտրւեցին եւ իրար կապւած թելերը. իսկ առիքը միայն օղնեց մէկի եւ միւսի տապալման...:

Բայց սա յետադարձ հայեացք է եւ շատ հեռու է իմ այն յուշերից, որոնց եւ վերադառնում եմ:

VI

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՁԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ ՌՈՒՍԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ

Այդպէս, ուրեմն, մի կողմ թողած կազմակերպչական սկզբունքային հարցերը, մեկնում եմ Ժընեւից եւ 1891 մայիսի վերջերը հասնում եմ նախ ոռոսաց առաջին մայրաքաղաք Պետերբուրգը, ապա Մոսկւան ու յետոյ իջնելով հարաւ՝ այցելում եմ յեղափոխական - կազմակերպչական նպատակով Նոր - Նախիջևան, Թաղան-

ուղ, Արմաւիր, Ստաւրոպոլ, Եկատերինոզար, Խզլար եւ Մոզ-
զիք. վերջին հինգ քաղաքները հիւսիսային կովկասեան սահման-
ներումն էին:

Այն ժամանակները Պետերբուրգում եւ Մոսկւայում կենտրոնա-
ցած էր համալսարանական եւ բարձրագոյն վարժարանների հայ ու-
սանողութիւնը: Պետերբուրգում ապրում էին տասնի մօտ կառա-
վարչական բարձր հայ պաշտօնեաներ, իսկ Մոսկւայում՝ հայ խոշոր
վաճառականներ: Երկու քաղաքների հայութիւնը մօտ հինգ հազար
էր: Վերեւ յիշած բոլոր քաղաքները վաղուց կտրւած էին մայր -
հայրենիքից եւ օտարացման ու ոռոսացման լայն եւ դիւրին ճանա-
պարհի վրա էին կանգնած: Եւ ունեւ բազմաթիւ առարկայական
տեւալներ, որոնք ինձ թոյլ են տալիս դալ հետեւեալ եզրակացու-
թեան. եթէ ութսունական թւականների կէսերից սկսած չծնէին
նախ Հնչակեան, ապա Դաշնակցական Կուսակցութիւնները ու եթէ
հետագայում զրանք (մասնաւորապէս Դաշնակցութիւնը) քսան - ե-
րեսուն տարիներ չհրահրէին իրենց յեղափոխական դորձելակերպով
հայ ժողովրդի ազատութեան եւ Հայաստանի անկախութեան խըն-
դիրը, ոռոսահայ աղգարնակչութիւնը տասը - քսան տարւայ ընթաց-
քում անհետ կորսւած կը լինէր ոռոս համայնակուլ ալիքների մէջ:
Մինչեւ իսկ Անդրկովկասում եւ Ռոսսահայաստանի նահանգներում
գտնւած հայութիւնը կորուստի (աղգային տեսակէտից) լայն ճամ-
բուն վրա էր գտնւում: Ռոսս հարուստ մշակոյթը, օրէցօր զարգա-
ցող Ռոսսաստանի տնտեսական պայմանները, մայրաքաղաքների եւ
դաւառական քաղաքների «քաղաքակիրթ» կենցաղը, «ազատութիւն» սո-
վորութիւնները, ոռոսական համալսարանների հայ ուսանողութեան
որդեգրած ոռոսի ոգեկան եւ նիւթական հարուստ մշակոյթի պատ-
ւաստման անհրաժեշտութիւնը հայ ժողովրդի մէջ (կեանքի կուրց
յետ չմնալու նպատակով), Անդրկովկասի հայաբնակ կենտրոնների
հայ աղգարնակչութեան ոռոսախօս - վրացախօս (Թիֆլիսում) եւ
կամ հայ - թաթարախօս (Բազուի) հայութեան օրերը համրւած էին.
չէր կարող օգնել ո՛չ պահպանողական հայ մամուլը, ո՛չ էլ ոռոսա-
սէր հայ ազատամիտ «Մշակ»-ը: Հիւսիսից սփռուող յորդ ու թարմ
ալիքները պիտի խառնէին իրենց վազքում հարաւային անշարժ եւ
ցամքուղ ջրերը ու կլանէին նրանց: Յետամնաց օտար երկրներում
հայ եկեղեցին, հայ մամուլը եւ հայ դպրոցը մեծ աղգակներ են ե-
ղած աղգապահպանման հարցում առ հասարակ. բայց ո՛չ միշտ եւ
ոչ՝ ամէն տեղ: Հայ եկեղեցին չկարողացաւ փրկել կորստից վերջին
չորս դարերի ընթացքում հայկական խոշոր գանդլածները ցրւած եւ-

բողոքի զանազան վայրերում : Մասնաւորապէս Ռուսահայաստանում ոչ հայ մամուլը, ոչ էլ հայ դպրոցը պիտի կարողանային փրկել հայութիւնը ոռւսացումից, եթէ մէջտեղը չընկնէր Հայաստանի ազատագրման եւ յեղափոխութեան գաղափարը ու հայ կուսակցութիւնների յեղափոխական եւ մարտնչող գործելակերպը : Ռուս կառավարութեան սիստեմատիկ տարած (մերթ մեղմ, մերթ կոշտ միջոցներով) ոռւսացման քաղաքականութիւնը, եւ որուն համապատասխան ոռուս տնտեսական կեանքի յարմարեցման ոյժերը այնքան մեծ էին եւ իրական, որ կրաւորական եւ քաղաքական անչարժութեան ենթարկւած հայութիւնը ոչինչ չէր կարող անել . միայն քաղաքական կռիւը, համահայկական հաւաքման դադափարը ներգործական արծարծումը կարող էր մեծ, թերեւս զերազոյն աղբակը դառնալ ոռուսահայութեան աղբային փրկութեան համար :

Չեմ երկարում այս մեծ հարցի վրա, չխճողելու համար իմ յուշերը, ու եթէ այդ մասին մտքեր յայտնեցի՝ միայն ցոյց տալու համար հետեւեալը : Ռուսաստանի եւ կովկասի իմ բոլոր այցելած հայաբնակ քաղաքներում հայը թէեւ զգում էր իրեն ոռուս քաղաքացի եւ Ռուսաստանի ճակատագրի հետ կապւած, բայց տենչում էր բարոյապէս կապւել իր հարադատ հայութեան հետ այն օրից, երբ նրա մէջ արթնցաւ աղբային ներգործական յեղափոխութեան դադափարը եւ նա հաւատաց Հայաստանի ազատագրութեան եւ անկախութեան իրադործման : Հայկական պատմութեան հողերանական մեծ ջրարաշխն է իննսունական եւ հետագայ թւականների շրջանը, որը ոռուսահայութեան թոյլ, թմրած, կորոյազուրկ մարմինն՝ Աղբային Անկախութեան աւիշ պատւաստելով՝ ամբացրեց զիմադրութեան ոյժը եւ փրկեց ոռուսացման տանող կորստից :

Պետերբուրգում յանձնարարութիւն ունէի Պրոֆ. Վարդան Վարդանեանին (Մարտի եղբայրը) : Սա չթագցրեց ինձնից, որ թէեւ ինքը եւ իր ընտանիքը, ինչպէս եւ մայրաքաղաքի հայութեան մեծամասնութիւնը ոռուսախօս են, բայց ամենքն էլ, ահա Վեց - եօթ ամիսներ է, որ սովորում են հայերէն, աշխատում են հայերէն խօսել եւ, ի հարկէ, կասկածից դուրս է, որ յափշտակւած են Հայ Յեղափոխութեան խոր դադափարով եւ պատրաստ են օգնել մեծ գործին նիւթականով . ինքը լսած էր, որ հայ երիտասարդութեան մէջ կան շատերը, որոնք պատրաստ են իրենց անձը նւիրել հայ յեղափոխական գործին . ամենքն էլ մեծ հետաքրքրութիւն են ցոյց տալիս Յեղափոխութեան ընթացքին եւ կը կամենային ի մօտոյ ծանօթանալ, թէ ի՞նչ վիճակի մէջ է «գործը» Պոլսում եւ թրքահայ գաւառներում : Պէտք

է ասեմ, որ այդ մտքերն ու խօսքերը յաճախ բառ առ բառ լսեցի հայրնակ եւ այլ վայրերում: Իմ խնդրանք, Վարդանեանը իր տունը հրաւիրեց Պետերբուրգի բոլոր խաւերից «ազդասէր հայերին», մօտ 60 հոգի: Եկած էին մօտ 50 հոգի. «հիւանդութեան պատճառով» չէր եկած հայութեան ծանօթ կառավարչական մեծ պաշտօնեայ Կ. Եղեանը: Խնդրել եւ ասել էի Վարդանեանին, որ տեղի քահանայի ու վարդապետի ներկայութիւնը այնքան էլ անհրաժեշտ չէ ժողովին: Վարդանեանը իր կողմից խնդրել էր ինձ, որ խօսելով Հայ Յեղափոխութեան գործի ու բռնելիք գործելակերպի եւ պահանջների մասին՝ խուսափեմ ընկերվարական դադափարի վերաբերեալ խնդիրներից, եւ առանձնապէս լռեմ ոռւս կառավարութեան յետադիմական ընդհանուր քաղաքականութեան մասին, «թէ եւ, ի հարկէ, աւելացնում էր այդ իդէալիստ, բայց մի քիչ միամիտ պրոֆեսորը, մենք ամենքս էլ համակրում ենք ընկերային դադափարներին եւ ամենքս էլ տուժում ենք ոռւս կառավարութեան ոչաքսիոն քաղաքականութիւնից»:

Առաջին նիստից պարզեց, որ ամենքն էլ վառւած են ազգասիրական մղումներով, պատրաստ են օգնել եւ անհրաժեշտ են գտնում «պէտքին պէս կազմակերպել», որ «Կուկունեանի դժբախտ դէպքը չկրկնուի»:

Եթէ ծնւել էր Հայ Յեղափոխական շրջանը, նրա հետ ծնւում էր եւ անդիր պատմութիւնը. այսինքն՝ իրերի եւ մարդկանց առասպելական ձեւերով ներկայացնելը: Ներկայ եղողներից շատերը համոզւած էին (իբր թէ այդպէս էին լսած), «որ Թրքահայաստանի դաւառները Հայ Յեղափոխական ցանցերով են լցւած», թէ «Կ. Պոլսում քառասուն հազար Յեղափոխութեան նւիրւած հայ մշակներ եւ արհեստավորներ կան, որոնց սակայն պակասում է զէնքը»: Շատերը հարցնում էին «բարեկամարար, ոչ - պաշտօնապէս, հաղորդել», թէ մօտավորապէս ե՞րբ կարող է սկսել Հայաստանի դաւառներում ընդհանուր ապստամբութիւնը...»: Ներկայ գտնւողներից մի քանիները խորհուրդ էին տալիս ինձ յայտնել Յեղ. Կեղրոնին, որ Անգլիայում այժմ պատրաստում են նոր ձեւի հրացաններ ու ատրճառակներ, ուստի չգործածել «բերդանքա» կոչւած հրացանները...: Իմ վիճակը բաւական փափուկ էր. պէտք էր ե՛ւ պատասխանել, ե՛ւ չխաբել, եւ զուտ գաղտնիք համարւած հարցերից խուսափել ու առասպելները չհերքել, մի տեղ չլսող ձեւանալ, միւս տեղը այնպէս պատասխանել, որ հարցը կտուրը ընկնի...: Առաջին նիստը վերջացաւ մեծ ոգեւորութեան մէջ. ընտրեց Պետերբուրգի մասնաճիւղը

«Բեւեռ» յորջորջումով: Արդէն ցրուած էին ժողովականները, երբ ուսանողներէց մէկը հարցրեց ինձ. «Բայց ինչո՞ւ ձեր կուսակցութիւնը իրեն սոցիալիստ է անանում»: Որքան էլ ինձ համար «սոցիալիստական իդէալը» մեր կուսակցութեան փայլը լինէր, բայց եւ այնպէս այն շրջանի իրական կեանքի եւ փորձնական գործունէութեան պայմաններին պատահելով՝ զգացի, որ «սոցիալիզմը» կարող է պայթուցիկ ուժի դեր խաղալ Հայ Յեղափոխութեամբ տողորւած ու նոր կազմած մարմնի համար, որի մէջ մտնում էր ե՛ւ հայ վաճառականը, ե՛ւ ուսանողը, ե՛ւ բժշկական ակադեմիայի պրոֆեսոր Վարդանեանը, ե՛ւ Փինանաների նախարարութեան հայ ծառայողը, ե՛ւ հայ միջին կամ մանր խանութպանը: Զգացի, ասում եմ, առաջին անգամ, որ մեր որդեգրած «սոցիալիզմը» ե՛ւ մեր հպարտութիւնն է, ե՛ւ մեր թոյլ կողմը, եթէ չասեմ «Աքիլլէսի կրունկը...»:

Ուսանողի դրած հարցին յանդատրաստից պատասխանեցի, թէ «Սոցիալիզմի եւ Հայ Յեղափոխութեան հարցը շատ բարդ է եւ հետաքրքրական, բայց զուտ ակադեմական բնաւորութիւն է կրում. եթէ կան ներկայ եղողներ իմէջ իսկապէս հետաքրքրուողներ այդ հարցով, կարելի է մի ուրիշ, մասնաւոր նիստ ունենալ հետաքրքրողներին համար եւ պարզաբանութիւնները կանեմ...»: Բայց ներկայ եղողները ընդմիջեցին ինձ ասելով. «Ժողովներ գումարելը առանց այն էլ դժար է. խուսափենք, պարոնայք, ոստիկանութեան աչքը ընկնելուց. հետաքրքրուող կարող է Ռ. Բ.-ին այցելել»: Միւս օր ինձ այցելեցին երկու ուսանողներ, որոնք երկու ժամ ինձ հետ «մըտքերի փոխանակութիւն» անելուց յետոյ, ամբողջովին հակեցին ընկերավարական գաղափարին. դրանցից մէկը (Զ.), չնայած որ հարիւր տոկոսով ընկերավարական էր, հետագայում գնդակահարւեց բոլշեւիկ սատրապների ձեռքով իրրեւ «հակայեղափոխական...»:

Պ. Վարդանեանը երկու օրւան մէջ ժողոված էր հազար հարիւր ռուբլի. խնդրեցի, որ ինքը տեղափոխէ Ժընեւ. նա յայտնեց, որ կազմած մասնաճիւղը Վնուէլ է ամէն ամիս նոյնքան ժողովել Պետերբուրգի հայերի մէջ. ուրախ էի, որ այցս յաջող հետեւանքներ ունեցաւ: Ես այնքան անփորձ էի իրական կեանքին, որ այդ վնիւնները փաստի տեղ էի ընդունում. հետագայում, Պետերբուրգի մասնաճիւղը կրճատելով, կրճատելով իր «վճռած գումարը»՝ վեց ամսից յետոյ բոլորովին անփոյթ գտնւեց եւ ժողովել, ե՛ւ ուղարկել: Ինչպէս գրում էր մի տարի յետոյ Վարդանեանը, «այստեղի հայերը զարմանում են եւ վշտացած են, որ գործ չի երեւում...»: Եւ այդպէս միշտ նոյն հոգեբանութիւնը, զուտ հայկական, որին քանիցս

հետեւեալ տարիներում ներկայ պիտի լինէին՝ «սիրով կօղնենք դործին, բայց դործ չենք տեսնում»․ դործը — աղմուկ էր, «ցոյց» էր, «ձգւած ուժերը», կամ «մասնիչի սպանութիւն», իսկ գլխաւորը, որ օտար լրագիրները խօսէին Հայ Յեղափոխութեան մասին։ Հայ թերթերի թղթակցութիւնները այնքան էլ համոզեցուցիչ չէին․ պէտք է որ օտարները զբաղւէին, մտահոգւէին, վրդովէին, կամ քաջալերէին հայերին։ Հայը ա՛յնքան երկար ժամանակ լսած էր ուրիշներից, որ հայը վախկոտ է, ստրուկ է ու հրացանի ձայնից սարսափում է, որ իր վրա նայում էր միայն օտարի աչքերով․ եթէ օտարը ասաց, որ հայը դէնքով պաշտպանւում է, նշանակում է քաջ է, ուրեմն, նա յեղափոխութեան ճամբան է բռնած, ուրեմն, Յեղ․ կուսակցութիւնը իսկապէս գործով է զբաղւած, ուրեմն, մեղք է յեղափոխական կուսակցութեան չօղնելը։ Այդ հիւանդ մտայնութիւնը իր բացասական ազդեցութիւնը ունեցաւ սկզբից ի վեր թէ՛ Հնչակեան եւ թէ՛ Դաշնակցական կուսակցութեան վրա, յաճախ ստիպելով նրանց դիմել ոչ — օրինապատշաճ դործելակերպի, տւեալ աննպաստ պայմաններում։

Պետերբուրգից անցայ Մոսկւա։ Այստեղ աւելի հեշտ էր իրադործել ծրագիրս․ այսինքն՝ կազմել մասնաճիւղ, դիմել ժողովարարութեան եւ մտերմանալ երիտասարդութեան հետ, որից, թերեւս, դէթ մի քանիները, ներկէին անմիջական յեղափոխական գործունէութեան։ Այդ ժամանակները, Մոսկւայի ուսանող էր մեծ եղբայրս Մինասը, որը աշխատակցում էր Թիֆլիսի պահպանողական «Նոր Դար» լրագրին, բայց ինչպէս եւ հայ ուսանողութեան մեծամասնութիւնը (Նոր — դարական թէ՛ Մշակական) ընդունում էր Հայկական հարցի լուծման յեղափոխական միջոցների դիմելու անհրաժեշտութիւնը։ Մինասը, ընդունակ եւ եռանդուն, ամէն տեղ «մրտնոդ — ելլող» էր․ նախօրօք իր երկու ընկերների (եւ իմ լաւ ծանօթ բարեկամների)՝ ուսւ ուսանող Վեսելովսկու եւ երիտասարդ բանաստեղծ Աղեքսանդր Ծատուրեանի հետ հոգ էր պատրաստել Մոսկւայի հայ վաճառականների շրջանում․ սրանց մեծ մասը մեր Նոր — Նախիջևանից եկած մանր հայեր էին, որոնք տարիների ընթացքում դարձել էին խոշոր վաճառականներ․ խօսել էր եւ հարուստ ժամհարեան Դրամատոն սեփականատէրերի հետ, որոնցից մէկը ամուսնացած էր Նոր — Նախիջևանցի մեր հարեւան Օր․ Ուրլութեանի հետ եւ իմ մասին արդէն լսած էր․ խօսած էր նոյնպէս իր նախկին ուսուցիչ բանաստեղծ Սմբատ Շահաղիգեանի հետ, որը ասել էր եղբորս՝ «Հէնց որ եղբայրդ Մոսկւա գայ, ուղղակի եկէք ինձ մօտ»։

Պէտք է խոստովանեմ, ի մեծ ամօթ իմ երիտասարդական մեծամտութեան, որ ես Սմ. Շահադիղեանի մասին կազմած էի շատ բացասական եւ կանխակալ կարծիք. գիտէի որ վաթսուեանական թւականներում բանաստեղծի մեծ հռչակ էր ստացել ու լսած էի, որ որ լքած էր հայ դրականութիւնը եւ Լազարեան ձեմարանի հայերէն լեզուի ուսուցիչ էր դարձել վերջին երեսուն տարիները ու բոլորովին չէր հետաքրքրուում (այդպէս էի կարծում) հայկական հարցով: Առանց մեծ ցանկութեան նրան այցելեցի, բայց երբ երկու ժամ յետոյ նրան թողնում էի, ես յափշտակած էի նրա առողջ հայրենասիրական զգացմունքներին: Նա պատմեց ինձ, որ հայ յեղափոխական առաջին ներդրածական քայլերը կենդանացրել էին նրա թմրած հոգին, ներշնչում էին հաւատ դէպի հայ ժողովուրդը, ու իր «դառնացած եւ հիասթափւած կեանքի արեւամուտին վերջնապէս տեսնում է ազգային ազատութեան ու անկախութեան արեւը»: Երբ ինձնից լսեց, թէ ի՞նչ եմ մտադիր անելու Մոսկւայում՝ ինդերեց, որ իրեն թողնեմ իր գիտցածի պէս մի մեծ նիստ գումարել Մոսկւայի հայերի բոլոր խաւերից. «մեռած հոգւով մարդկանց չեմ կոչելու. նրանք ձեզ պէտք չեն. կը դայ կենդանի սերունդը, կը դան եւ այն խաւերից, որոնք հրացանը անոյժ են վերցնելու, բայց ձեզ կօղնեն հրացան ձեռք բերելու » :

Ս. Շահադիղեանի աշխարհաբառը յստակ եւ մաքուր էր, բայց մերթ ընդ մերթ դեռ լսում էին ուսանայ վերածնութեան շրջանում դրժածած բառերը՝ «մտանում եմ» (մտնում եմ), «ամենեւին այդպէս է» (բոլորովին այդպէս է), եւ կամ «նախախնամութիւն», «մենք որ ազգի լուսաւորիչներ ենք եղած՝ կուեւրվ խաւարամիտների դէմ», եւայլն. իսկ երբ նրա սենեակում նկատեցի Միք. Նալբանդեանցի եւ Ստ. Նազարեանցի լուսանկարները, մի պահ սլացայ դէպի Մոսկւայի վաթսուեանական թւականները, հայ հասարակական դադափարական բախումները... :

Ս. Շահադիղեանը նոյն երեկոյեան այցելել էր Յ. Ժամհարեանին եւ խնդրել, որ վերջինս իր հոյակապ բնակարանում հրաւիրէ մօտ հարիւր մարդ. Ժամհարեանը ե՛ւ դարմացած էր ե՛ւ ուրախ, որ Շահադիղեանին վերադարձել էր եռանդը, աչքերի փայլը, ձայնի ուժեղ շնչոր եւ հաւատը դէպի հայութիւնը: Չեմ երկարում տեղի ունեցած ժողովի եւ Ժամհարեանի մեծ սրահը լցած հայ հասարակութեան ոգեւորութեան մասին: Իմ եւ Աղ. Ծատուրեանի առաջարկութեամբ ծերունի բանաստեղծը նախադահ է ընտրուում ու խօսում է «երիտասարդ սերնդի դարբնած Երիտասարդ Հայաստանի անմահ

դադարափարի մասին» : Խօսում է հայութեան պարտականութիւնների մասին՝ «ի սպաս դնելով՝ ոմանք իրենց տաղանդը ու գիտակցութիւնը, ոմանք իրենց փողը եւ ոմանք էլ իրենց սուրբ արիւնը» : Երկար տեւող ժողովը փակելուց առաջ նա նորից խօսք է առնում եւ իր ճառը վերջացնում է իր նոր գրած (քսանեւէինգ տարի բանաստեղծական լուսթիւից յետոյ) «Մեռաւ իմ Մուսան» բանաստեղծութիւնը . ձեռագիրը ոտանաւորով թուղթը ինձ է տալիս, «իր» ջահիլ բարեկամին» : *)

Մոսկւայում մնացի տաս օր . բոլոր տաս երեկոները անցկացնում էի Ս . Շահազիզեանի փոքրիկ եւ ցած առաստաղով բնակարանում : Նա չափազանց ոգեւորւած էր «չուտափոյթ կարեւորութիւններով», դերազանցօրէն մեծացնելով Հնչակեան կուսակցութեան իրական ոյժը եւ թրքահայութեան «պատրաստ» վիճակը : Ի զո՛ւր ամէն երեկոյ նրա չափազանցրած կարծիքները մեղմ կերպով փոքրացնում ու չափաւորում էի . երբ հաւատը մէջտեղն է ընկած, ուրիշի համոզեցուցիչ խօսքերը անոյժ են : Ասեմ այստեղ, որ այդ երեկոները նա երկարօրէն պատմում էր ինձ իր մանկական ու երիտասարդական տարիների ու վաթսուհական թւականների հայ հանրային կեանքի, այլ եւ իր անձնական ապրումների, մասին : Ես այնքան յափշտակւած էի նրա պատմութիւններով, որ շատ տարիներ, ամէն անգամ երբ անցնում էի Մոսկւայից, հանդիպում էի նրան ու ամէն անգամ խնդրում, որ պատմէ անցեալից . սկզբում մերժում էր («կարելոր չեն, «պիտոյ է մոռացւեն»), բայց յետոյ երկարօրէն ինձ նայելով՝ ինչ որ ինքնամոռացման մէջ, պատմում էր անցեալից՝ իր եւ ուրիշների կեանքից : **)

*) Այդ ձեռագիրը խնդրեց ինձնից իմ բարեկամ հայասէր Իոնիյ վեսելովսկին, ու բուզքը մնաց նրա մօտ : Ամբողջ ուսումնաւորից յիշողութեանս մէջ մնացել եմ միայն հետեւեալ երկու տողերը՝

« ... Հանում եմ դրահ, եւ զէն եւ զարդեր,
Յանձնում եմ դորանց մանուկ սերնդին... »

.

Ռ . Բ .

**) Սմբատ Շահազիզեանի կեանքը, վաքսուհական քականների ազգային մթնոլորտի եւ ուսական կառավարութեան փաղափականութեան մասին գրած է տաղերիս գրողը «Լեւոնի վիշտը եւ Շահազիզեանի անձնական տաւաթ» գրաւթում . տես «Հայրենիք» ամսագրի 1938 թ ., 10, 11, 12 եւ հետեւեալ համարները :

Զուտ կազմակերպչական գործը եւ փողի ժողովարարութիւնը յաջող ընթացք էր ստացել: Խնդրեցի ընտրւած դանձապահին, որ բոլոր գումարները, թէ արդէն ժողոված, թէ ժողովելիք, ինքը անձամբ փոխադրէ ժընեւ տեալ պայմանական հասցէին եւ անւան: Մոսկւայի «տուղ» խաւերը, յայտնի չէ ինչու, իրենց գոհունակութիւնն էին յայտնել Ս. Շահազիզեանին, որ «եկող ներկայացուցիչը ինքը չի ընդունում փողերը եւ ձեռք չէ տալիս, մինչեւ իսկ չի հետաքրքրւում ո՛րքան է ժողոված»: Յս, ի հարկէ, շատ էի հետաքրքրւում, թէ ո՛րքան է ժողոված, բայց ո՛չ այն ժամանակ, ո՛չ էլ հետագայում որ եւ է ազգային գործի համար իմ նախաձեռնութեամբ ժողոված փողերին «ձեռք չէի տւած». երեւի, ինչ որ բնազդ զգուշացնում էր ինձ առ հասարակ մինչեւ իսկ հեռւից քուելու «ազգային» փողերին: Հայերի մէջ ամբացած էին մի քանի «ցեղային» սովորութիւններ: Նախ՝ առաւօտուն առաջին զարթոյողը «ազգի» անունից էր խօսում. յետոյ՝ առաջին պատահողը «ազգի» անունից հաշիւ էր պահանջում: Գալով հայ հարուստին՝ նրա հոգեբանութիւնը արտայայտւում էր այսպէս՝ «զգալով կը տամ, չաթալով ա՛յք կը հանեմ»:

Երբ երեք ամիս յետոյ ժընեւ էի վերադառնում, նորից անցայ Մոսկւայից եւ երեք օր մնացի: Այդտեղ առաջին անգամ պատահեցի երկու դաշնակցականների: Մէկը ուղարկւած էր զէնքի համար փող ժողովելու նպատակով. միւսը՝ պրոպագանդի համար:

Այդպէս՝ Մոսկւա էր ուղարկւած Թիֆլիսից՝ հայ սուլայ (ուսաց զօրքի մէջ) Մ. Սամարցեանը. եկել էր Դաշնակցական կուսակցութեան կողմից ժողովարարութեան ծրագրով. փողը, ինչպէս ասում էր, զէնքի համար էր (Թուլա քաղաքում գնւելիք): Սամարցեանին ծանօթ էի. լաւ, բարի սրտով երիտասարդ էր. հայրը Նոր-Նախիջևանցի էր. ինքը մի քանի տարի էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանն էր սովորել եւ յետոյ ուստական ղեկորական ծառայութիւն էր ընտրել: Տեսնւել էր Ժամհարեանի հետ ու մի քիչ ղեգոհութիւն յայտնել, որ ինքը պատահմամբ ուշանալու պատճառով — «Հնչակեանների պատճառով ձեռնունայն պիտի վերադառնայ. մինչդեռ զէնքը անհրաժեշտ է, մարդիկ արդէն պատրաստ են Թուրքիա մտնելու, եւայլն»: Ժամհարեանն ինձ ասում է. «Յղբա՛յր, օֆիցէր մարդ է ու մոնղոլիով (ղինւ. համազգեստ), ի՞նչպէս կարելի է նրան էլ չտալ, մանաւանդ որ զէնք պիտի գնէ Թուլայում»:

— Ի հարկէ պիտի տաք նրան էլ, — պատասխանեցի Ժամհարեանին:

«Բահ, թէ որ էգպէս ա, ինդրում եմ եկէք վաղը ինձ մօտ ճաշի. նրան էլ կը կոչեմ» :

Սամարցեանին վաղուց է չէի տեսած. մօրուս էր թողել, սպայի համադրեցողով էր եւ Երեւանի լաւ հայերէնով էր արտայայտուում: Երբ Ժամհարեանը տեսաւ, որ պատահելով Սամարցեանի հետ՝ մենք ողջադուրեցինք, այնքա՛ն ուրախացաւ, որ ճաշի չնւտած «մի մի արաղ» առաջարկեց, որ պիտի «վոթէինք» (խմէինք): Ճաշից յետոյ, երբ «գործնական խօսակցութեամբ պիտի զբաղւէինք», օգտեցի առիթից եւ մի կողմ տանելով Սամարցեանին, հարցրի. «Դու ի՞նչ դումար ես երազում ժողովել Մոսկւայում. հա՛, չափի գիտցի՛ր, որքան դուրս գայ...» :

— «Ի՞նչ դումար... ամենաքիչը մի — երկու հազար ըուրլի առայժմ...» :

— «Լա՛ւ. ես քեզ կօղնեմ. բայց սլայման ունեմ. մեր այստեղի կազմած մասնաճիւղի եւ Հնչակեան կուսակցութեան մասին եթէ վատ խօսք ասես, ամէն միջոց ի գործ կը դնեմ որ կոպէկ իսկ չստանաս» :

— «Ինչ է՝ խենթ եմ... , ուրախացած ասում է Սամարցեանը, երկու կուսակցութիւններն էլ յեղափոխական են. իմ մէջ յեղափոխական կայծը առաջինը դարթեցրեց ձեր «Հնչակ» թերթը» :

Տեսնեցի Ժամհարեանի հետ, ու մի քիչ սակարկելուց յետոյ՝ նա համաձայնեց ժողովել «իր մարդկանցից» մի 1500 ըուրլի եւ յանձնել Սամարցեանին: Ժամհարեանը պահանջում էր, որ «այդ օֆիցէրը, առանց երկար բարակ Մոսկւա մնալու, դնայ Թուրք ու ինչ որ պէտք է դնէ»: Այդպէս էլ եղաւ: Ժամհարեանը ուրախ էր, որ մարդիկ «խալում են, երբ անվերջ կրկնում են՝ «հայք ո՛չ միաբան»»: Ժամհարեանի լաւատեսութիւնը իմ վրա էլ ազդեց. ես էլ տեսայ, որ ուտեմ է «հայք ո՛չ միաբան» տտացւածքը. աւա՛ղ, պատրանք էր այն հաւատը, որ «երկու Յեղ. կուսակցութիւնները» կարող են ընդհանուր լեզու ունենալ եւ բարձրանալ իրենց նեղ կուսակցական մտայնութիւնից:

Հէնց միւս օրը Ա. Ծատուրեանը վրդոված եկել էր ինձ մօտ յայտնելու, որ իրաւարանական բաժնի հայ ուսանող Ս. Խ. վաղւայ համար ժողովի է հրաւիրել հայ ուսանողներ եւ վաճառականներ, որտեղ յատկապէս պիտի բացատրէ, որ «Հնչակի քարոզած սոցիալիստական գաղափարները վնասակար են Հայկական Խնդրին»: Ծատուրեանը ինդրում էր ինձ ներկայ դտնել: Ես համաձայնեցի,

բայց այն պայմանով, որ ինձ էլ խօսք տան, երբ պէտքը զգամ բացատրութիւններ տալու:

Միւս օրը, սրահը մտնելիս, որտեղ արդէն քսան - քսանեւէինդ մարդ էր հաւաքւած, Ս. Ծատուրեանը ինձ ծանօթացնում է Ս. Խ. -ի հետ, որը, որքան յիշում եմ, բարձրահասակ էր, կրում էր փոքրիկ մօրուք, զլիւխն մազերի հարուստ խուրձ եւ, կարծեմ, մի քիչ կաշոււմ էր մի ոտքին:

Ս. Խ. խօսում էր հարթ, համակրելի եւ անկեղծ շօտով Հայ Յեղափոխութեան դործունէութեան մասին: Ներկաները եւ ես առաջինը՝ ծափահարում էինք նրան, թէ եւ ինքը հոետորը մեծ դարմանքով մի պահ ինձ նայեց. երեւի այնպէս էր կարծում, որ եթէ ինքը «երկու անգամ երկու չորս է» ասէր, ես անպատճառ «ոչ» պիտի ասէի:

Յետոյ անցնելով Հնչակեան կուսակցութեան, այն միտքն է յայտնում, որ թէ եւ «Հ»-ը առաջինն է յեղափոխական մտքին դործի ձեւ տւել եւ «ախտիւ» միջոցների դիմել, բայց «որովհետեւ նա սոցիալիստական կազմակերպութիւն է ուղում իրականացնել Հայաստանում», մենք գտնում ենք այդ միտքը վնասակար Հայ Յեղափոխական դործին. հիմնւած է մի առանձին կուսակցութիւն, «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն» անւան տակ եւ յատկապէս Հայ Յեղափոխութեան նպատակով. ներկայ պայմաններում սոցիալիզմի իրականացումը յետամնաց Հայաստանում, երբ Եւրոպայում իսկ հիմնւած չէ, կատարեալ խենթութիւն է...»: Ունկնդիրները ծափահարում են ու ինձ են նայում: Խնդրում եմ խօսք:

«Համաձայն եմ, ասում եմ, սլ. Խ. -ի հետ, որ ներկայ պայմաններում սոցիալիզմի իրագործումը Հայաստանում խենթութիւն է. բայց կայ աւելի եւս մեծ խենթութիւն՝ կարգացածը չհասկնալ...»:

— Ինչպէ՞ս, ընդմիջում է Ս. Խ.:

«Ահա թէ ինչպէս. Հնչակը սոցիալիստական վարդապետութիւնը ընդունում է իբրեւ մարդկային ամենաարդար ու վսեմ իդէալ. լսո՞ւմ էք՝ իդէալ. բայց մենք երբե՛ք, ո՛չ մի անգամ, Հնչակի ո՛չ մի համարում միամտութիւն չենք ունեցած գրելու կամ ասելու, որ այսօր, ներկայ պայմաններում, մեր նպատակն է Հայաստանում իրագործել այն համակարգը, որ դեռ գոյութիւն չունի եւրոպական եւ ոչ մի երկրում. անշուշտ, թրքահայութեան ազատութիւնը կարող է տեղի ունենալ եւ առանց սոցիալիստական դադափարների... բայց միթէ՞ մարդկութեան հեռաւոր ապագան սոցիալիզմը չէ. ի՞նչ»

սկսեալ կարելի է բողոքել կամ ծաղրել, որ հայ ազգասէր յեղափոխականը, իրրեւ հեռաւոր իդէալ, չէրէ իր սրտի մէջ համամարդկային վսեմ գաղափարները. կրկնում եմ, խենթութիւն սրտի լինի կարծել, որ այսօր կարելի է սոցիալիզմ կառուցանել Հայաստանում :

Նոյն ներկաները, որ հինգ բողոք առաջ Ս. Խ.-ն էին ծափահարում, ինձ էլ օժտում են իրենց բուն ծափերով : Մի քանիները խօսք են ուղղում, միւսները բացազանչում են՝ «բաւական է, հասկացանք. Բ. Բ.-ը պարզեց» : Նոր Նախիջևանցի մի վաճառական, նստած տեղից բարձր ձայնով ասում է՝ «ի՛նչ պօշ - մօշ բաներով մեր ժամանակը կառնւի... » :

Ժամը ուշ էր, Ժողովը փակուում է. դուրս ենք գալիս. Ս. Խ. մօտենում է ինձ եւ դրպանից հանելով «Դրօշակ» թերթը, ասում է. «Դուք չէ՞ք տեսել այս թերթը. սա մեր կուսակցութեան առաջին համարն է. եթէ, ինչպէս դուք պնդում էք, «Հ.»-ը այսօրւայ պայմաններում չի քարոզում սոցիալիստական կազմակերպութիւնը, յանցանքը իմը չէ, ես միայն կրկնեցի այս թերթի ասածը » :

Ինչպէս վերեւ ասած էի, Մոսկւայի առաջին այցից յետոյ ես գնացի Նոր - Նախիջևան, Արմաւիր, Ստաւրոպոլ, Թագանրոդ, Խզլար եւ Մոզտոք : Այդ քաղաքներում, աւելի կամ նւազ յաջողութիւններով կարողացայ տեղային մասնաճիւղեր կազմել : Իւրայատուկ կենցաղային նմոյշներ ամէն տեղ : Խանդավառութիւնը ամէն տեղ էլ մեծ էր : Արմաւիրի ծերերը ամբողջութեամբ չէրքէզախօսէին, իսկ երիտասարդները՝ ուռւախօս. մաքուր հայերէն խօսում էին միայն նրանք, որոնք երբեմն Մոսկւայի Լազարեան ձեմարանն էին սովորել կամ շարունակում էին սովորել : Խզլարում ինձ օգնեց մօրեղբայրս՝ Բժ. Ա. Սուլթան - Շահը. երբեմն, վաթսուհական թւականների ազգային հակամարտութիւններում մասնակցած իր ընկերոջ՝ Միք. Նալբանդեանցի հետ եւ «Հիւսիսասիայ»-ում աշխատեցած մի երգիծական կատակերգութեամբ : Մօտ քսան տարիներ Ղզլարում բժշկութեամբ էր զբաղւած եւ քաղաքային բժիշկի պաշտօնն էր վարում : Իմանալով, որ ուղղում եմ գնալ դրացի Մոզտոք հայաբնակ քաղաքը, բայց չունեմ ծանօթներ, նա մի յանձնարարական նամակ տւեց Մոզտոքի մեծ կալածատէր Օ.-ի անւան եւ աւելացրեց. «Օ.-ը հռչակաւոր է երեք բանով, նախ՝ ամենահարուստ կալածատէրն է, յետոյ՝ ամէն պէտք եւ չպէտք դէպքում իր «աղգասիրութեան» մասին է խօսում եւ, վերջապէս, հռչակւած է այն բանով, որ երբեք, ոչ ոքին ազգային նպատակների համար փող չէ

տւած... եթէ կարողանաս նրանից գէթ տասը ըուրլի ստանալ Յեղափոխութեան համար, ասել է թէ ութերորդ հրաշքն է կատարւած » :

Այդ խօսքերը իմ մէջ «սիրութիւն»-ի նման մի մրցող զգացմունք ծնեցրին ու ես վճռեցի անպատճառ գնալ տեսնել Օ.-ին. համոզւած էի, որ կը կարողանամ նրանից վերցնել «գէթ տասը ըուրլի» եւ աւելի... :

Ղզլարից Մողդոք պէտք էր կառքով դնալ. 4 - 5 ժամւայ տարածութիւն էր. մօրեղբայրս առաջարկեց իր կառքը եւ երկու ձիերը. խոստանում եմ քսանեւչորս ժամից վերադառնալ. կառքը իրեն էլ պէտք էր :

Հասնում եմ Մողդոք. այցելում եմ Օ.-ին. տալիս եմ յանձնարարականը. պատմում եմ դալուս նստատակը՝ ժողովարարութիւն յեղափոխական գործին համար եւ տեղային մասնաճիւղի կազմութիւն : Օ.-ը մի պահ չփութում է. բայց խսկոյն ինչ որ ելք գտնողի պէս՝ ուրախացած բացագանչում է. «Այս ըուրլիս անձամբ կանցնեմ, կը տեսնեմ մեր քաղաքի երեւելիներին եւ ժողով կը գումարենք նախկին քաղաքապետին Մամաջանեանի տունը » : Ի դէպս՝ ե՞րբ էք ուզում վերադառնալ Ղզլար... :

— Վաղը լուսով պէտք է ճանապարհ ընկնեմ. խոստացել եմ... :

— Շա'տ լաւ, հիանալի՛. այս իրիկուն ժողովը տեղի կունենայ. սպասեցէք ինձ :

Մի քանի ժամից դալիս է եւ ուրախացած յայտնում. «Այսօր ժամը 7-ին ժողով տեղի կունենայ. երաշխաւորում եմ, որ քսան մարդ կը լինի. սուրբ գործին ո՞վ պիտի մերժէ. Աստուծոյ բարին անէ » :

Յետոյ դառնալով ինձ ասում է. «Տանեմ քեզ իմ ազարակը. այսօր տեղից մէկ ժամւայ ճանապարհ է. օդը զով, անտառներ ու լեռներ. կը տեսնէք իմ ոչխարները, կովերն ու եղները. այնտեղ կը ճաշենք. ինքս կը սպասարաստեմ մատաղ ոչխարից խորոված. գինին տա՛կառներով կեցած է, մեղ է սպասում... » :

Իսկապէս ազարակը մեծ եւ հարուստ էր, իսկ օդը լեռներէր կը փչում. ուրախ էի, որ Մողդոքի տօթը եւ փոշին թողած էի եւ առողջ օդ էի ծծում : Ուզում եմ խօսել, բայց Օ.-ը մի ըուրլ խսկ չի տալիս ինձ խօսել. անդադար ինքն է ասում, ինքն է պատմում, եւ կամ ազարակը ցոյց տալու նստատակով՝ զոռով տանում է ինձ ամէն ծակ ու ծուկ՝ դետնայարկի, լճի մօտ, ախոռատուն. խօսում է իր ձիերի, կովերի, հաւերի եւ հնդկահաւերի մասին. ու մինչդեռ

դալիս էինք ճաշելու (փառաւոր սեղան), մտածում եմ. «Լա՛ւ, վերջապէս ես կը կարողանամ քեզ հետ խօսել քն տալիք դումարի մասին. ձեռքիցս չես պրծնելու»:

Հազիւ նստած սեղանին, երբ դեռ չէինք էլ սկսած ճաշը, դալիս կանգնում է մի կողք, որի միջից իջնում է շրջանային ոռոս ոստիկանապետը:

— Ներեցէք, կարծեմ ուշացայ...

— Ո՛չ, ոչ. ձեզ էինք սպասում. ծանօթացէք... »:

Ու սկսում է ճաշը եւ ոռուներէն խօսակցութիւնը. արաղը, դինին, զաֆուսաները. նորից արաղ, նորից դինի ու խորոված: Ես համարեա թէ չեմ խմում: Սկզբում մասնակցում եմ խօսակցութեան, յետոյ տրւում եմ երեկոյեան լինելիք ժողովին...: Իմ սեղանակիցները խմում են ու խմում. ժամը ցերեկայ հինգն է, է՛հ, փառք Աստուծոյ, մտածում եմ, ճաշը վերջանում է...:

— Իվան, կանչում է Օ.-ը ծառաներից մէկին, պատրաստեցէք մեծ կառքը եւ հրացանները. որսի ենք գնում:

Ու ինձ դիմելով ասում է.

— Իմ բարեկամը — ցոյց տալով ոստիկանապետին — ինձ պէս որսի սիրահար է. վայրի խոզեր ունենք հարիւրներով. դուք էլ մեզ կընկերակցէ՞ք, մեծ հաճոյք կը ստանաք:

— Ծնորհակալ եմ, չեմ կարող, պատասխանում եմ Օ.-ի աչքերին նայելով. երեկոյեան պէտք է տեսակցութիւն ունենամ մի քանի ազգականներին հետ...:

— Հա՛, ճիշտ է, մոռացել էի. ուրեմն դուք կամ մենակ կը գնաք քաղաք, եւ կամ ինձ սպասեցէք, կը վերադառնամ որսից եւ կը դընանք միասին. մէկ ժամից այստեղ կը լինենք. ուզո՞ւմ էք հանդըստանալ...:

— Ժամը 7-ին (ասում եմ հայերէն) ժողով ունենք, չէ՞ք ուշանալ:

— Նէ՛ք (ոչ), պատասխանում է ոռուներէն:

Գնում են որսի: Սպասում եմ Օ.-ին մի ժամ, չի վերադառնում: Սկսում եմ ջղայնանալ. վախենում եմ ուշանալ Մոզդոքում նշանակւած ժողովին: Սպասում եմ մի ժամ եւս... ծառայողներից խնդրում եմ կողք տալ, որ վերադառնամ քաղաք...:

— Այո, ձեզ համար կարգադրւած է «տոռլքա»-ն (կառքը), լսում եմ դարձացմամբ:

Կարճ. մենակ վերադառնում եմ Մոզդոք ժողովին, մի քիչ ուշացած. ներկայ եղողները լսում են իմ զեկոյցը Հայկական Հարցի եւ նոր դործելակերպի մասին. ընդունում են առաջարկներս. կազմւում

է մարմինը, խոստանում են վաղևանից ժողովարարութեան սկսել առնում եմ հասցէներ՝ ո՛րին եւ ի՛նչպէս հասցնել «Հնչակ»-ը:

Աւելորդ է ասել, որ Օ.-ը այդ օրը չէկաւ ժողովին, ժողովարարութեան թերթից խոստաւեց, եւ բազմաթիւ «կը մտածեմ - մի բան կը տամ»-ներից յետոյ, երբեք եւ ոչ մի կոպէկ չաւեց, ոչ այն, ոչ էլ հետագայ տարիներին: Շատ տարիներ յետոյ մօրեղբայրս՝ ԲԺ. Ա. Սուլթան - Շահը ինձ գրում էր. «... Պիտոյ է քեզ ասեմ, որ Օ.-ը անցեալ շաբաթ աւագակ մահմետականից (նողայցիներ - լեռնականներ) գիշերը թալանեց ու սպանեց, իսկ դու զեռ չես հաւատում որ կայ վերին նախախանամութիւն... »:

Իմ այցը Հիւսիսային Կովկասի միւս քաղաքները՝ Թաղանոք, Եյսկ, Եկատերինոտար, Մայկոպ, Ստաւրոպոլ՝ ինձնից առին մօտ մի ամիս: Այդ բոլոր հայաբնակ վայրերում կա՛մ ծանօթներ ունէի եւ կամ իմ ազգանունը արդէն յայտնի էր. ինձ չէին ճանաչում, բայց լսած էին հօրս ազգանունը, որ սկսած վաթսուեակա՛ն թալաններից փորձառու բժշկի համբաւ էր ստացել. յաճախ այդ վայրերից Նոր - Նախիջևեան էին գնում բժշկուելու: Լսած էին նոյնպէս, որ բժիշկ Յ. Բերբերեանը եօթ մանչ զաւակ ունի եւ մի աղջիկ. փորձում էին բժշկից իմանալ այդ «զաղտնիքը», մանաւանդ նրանք, որոնք ունէին 6 - 7 աղջիկ զաւակ եւ ոչ մի մանչ տղայ...:

Իբրեւ վերջին հանգրեւան ընտրել էի իմ հայրենի Նոր - Նախիջևեանը, որպէսզի մի ամիս հանգստանալուց եւ ծնողներիս հետ մընալուց յետոյ վերադառնամ Ժընեւ: Այդպէս էլ արի: Եթէ մի պահ մի քանի քաղաքների վրա կանգ առի, նախապէս էր ցոյց տալ մի քանի կենցաղային բարքեր, բայց գլխաւորը — որ ամէն տեղ մթնոլորտը պատրաստ գտայ: Նախկին տասը - քսան տարիների ընթացքում կաթիլ առ կաթիլ աղագային կեանքի յոյգերը, թերեւս արցունքները ընկել էին այն անօթի մէջ, որ այսօր հասած էր արդէն եզրին:

Աւելորդ չեմ համարում, գէթ ամենամփոփ կերպով յիշատակելու եւ այն մեծ ոգեւորութիւնը եւ իւրայատուկ արտայայտութիւնը, որ ցոյց էր տալիս Ռափայէլ Պատկանեանը (Գամառ - Բաթրալա) այդ տարին: 1891 թ. Հայոց աղագային բանաստեղծը հազիւ կոխած էր 61 տարիքը. ինքն էլ, մենք էլ համարում էինք նրան «ծերունի»:

Երբ ամառը վերադարձայ իմ հայրենի կոտորի տակ, մերոնք արդէն քաղաքի ծայրը գտնւած ամառանոցն էին տեղափոխւել. դա նշանաւոր «Բերբերովինց պաղչան» էր. մօտ երեսուն հեկտար տարածութեան վրա փռւած էին հազարաւոր ծառեր զանազան մրգերի՝ կեռասի, խնձորի, տանձի, սալորի, դեղձի, ալիչայի, ընկոյղի. այդ «պաղչայի» մէջ շինւած էին երեք փայտէ տներ. հողը օժտւած էր

Ջրհորների հիանալի ջրով: Հայրս սիրահար էր պարտէզի ու կանաչի: Քաղաքին կից ուրիշ մեծ պարտէզներ չկային ու քաղաքի համեստ խաւերի համար մի տեսակ աւանդութիւն էր ամէն տարի մայիսի եօթին գնալ «Բերրերովենց պաղչան» եւ ամբողջ օրը այնտեղ մնալ ու նոր հասած թարմ սէթրին փետել: Մեր ընտանիքը ամառը այնտեղ էր տեղափոխուում. հայրս թոյլ էր տւել նոյնպէս, որ ուսանող եղբայրներս Մոսկւայից վերադառնալով հետերնին բերեն իրենց մտերիմ ընկերներին: Դեռ ութսունական թւականների վերջերին Մոսկւայից Անդրկովկաս վերադարձող շատ հայ ուսանողներ եկել ապրել էին այդ պաղչայում՝ Յովհաննէս Յովհաննէսեան բանաստեղծը, Մկրտիչ Բարխուդարեանը (խմբագիր՝ «Հանդէս Գրականութեան եւ Պատմութեան») եւ շատ ուրիշները: Երբ Նոր - Նախիջևան վերադարձայ, մեր պաղչայում արդէն ապրում էին բանաստեղծ Սլ. Մատուրեանը, Իւրիյ Վեսելովսկին *). նրանց իր հետն էր բերել Մոսկւայից Մինաս եղբայրս:

Սրանք յաճախ այցելում էին Նոր - Նախիջևանում ապրող Ռ. Պատկանեանին. վերջինս նրանցից լսած էր, որ Ժընեւից եմ եկել եւ ցանկութիւն էր յայտնել, որ դնամ իրեն տեսնեմ: Ես արդէն առանց այն էլ պիտի այցելէի, քանի որ աշակերտական տարիներին իր որդիներից մէկի հետ Ժամանակ էի անցկացնում նրա տան ու պարտէզի մէջ: Բացի այդ՝ Նաղարբէկը խնդրած էր, որ իր կողմից մի օրինակ Լեռնցի «Բանաստեղծութիւններ» հատորը իրբեւ նւէր յանձնեմ մեր աղգային բանաստեղծին: Զարմանալի զուգադիպութեամբ, ինչպէս եւ բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզեանը, Ռաֆայէլ Պատկանեանն էլ, ինձ յայտնեց, որ Հայ Յեղափոխութեան առաջին ցոյցերից սկսած, նա զբոս է իրեն երիտասարդացած: «Զարմանալի» բան, առում էր Ռ. Պատկանեանը, այս վերջին տարին այնքա՛ն եռ է դալիս արիւնս... մեր սերունդը դրէի ճոխնչով ապրեց, ձերը պիտի ապրի թնդանօթի դոռիւնով. ա՛հ, երանի ձեզ...:

— Անշուշտ Հայ Յեղափոխութիւնը շատ զոհեր պիտի պահանջէ...:

— Ասա ընկերներիդ, — պատասխանում է ծերունի բանաստեղծը — որ Վարդան Մամիկոնեանը ասել է՝ «Տղե՛րք, մահը ընկերով հարսնիք է...»:

Ռ. Պատկանեանին, ինչպէս եւ ուսսահայ բոլոր քիչ թէ շատ աչքի ընկնող աղգային դէմքերին «Հնչակ» թերթը վերջին երկու - ե-

*) Մի ամառ ապրել է հոյնպէս մեր մտերիմ բարեկամ (տրապիզոնցի) տաղամ-
դաւոր մկարիչ Արշակ Ֆէքվամեանը, որը մերկայումս Ամերիկայում է գտնուում:

րեք տարին ուղարկւում էր ձրի, նամակի ձեւով, պահարանի մէջ: Որքան յիշում եմ, այդ տեսակ ծրարներ ուղարկւում էին 15 - 20 հատ. ստանում էր մինչեւ իսկ Կաթողիկոսը, որը կարգալուց յետոյ տալիս էր իր մտերիմներից մէկին, (միամիտ ձեւացած) «ասիկա ո՞վ է խրկած»: Այդպէս էր պատմում ինձ մի օր իմ համաքաղաքացի երիտասարդ Լեւոն վարդապետ Խոճայեանը: Ու. Պատկանեանին էլ ուղարկւում էր «Հնչակ»-ը եւ նա իրազեկ էր յեղափոխական ընթացքին: Իմ այցելութիւնս արդէն վերջացրել էի եւ գլխարկս դրած՝ երբ Ու. Պատկանեանը իր խորաթափանց հայեացքը աչքերիս ուղղելով՝ հարցրեց.

— Ուրեմն դու ասում ես, որ ըստ ձեր կուսակցութեան ունեցած տւեալներին, հայութեան մեծամասնութիւնը համակրո՞ւմ է Հայ Յեղափոխութեան:

— Համոզւած եմ... :

— «Համոզւած» ես, թէ՞ «հաւատացած»...: Ասա ինձ հետեւեալը. քո պատմած այս բոլոր հայաբնակ քաղաքներում մօտաւորապէս ո՞րքան թւով հայութիւն կայ ընդամենը:

— Մօտաւորապէս՝ Պետերբուրգ - Մոսկւա 5 - 6 հազար.

— Սոցա ո՞ր մասը քո հրաւիրած ժողովներին եկաւ:

— Մօտ երկու հարիւր...:

— Ասել է՝ երեք - չորս տոկոս... Մեր Նոր - Նախիջւանում ու գիւղերում հայերի թիւը գիտե՞ս:

— Այո՛, քաղաքում մօտ քսան հազար, գիւղերում 13 - 15 հազար:

— Ո՞րքան թւով անդամներ ունէք, որ ձեզ պիտի համակրին, կամ հետաքրքրեն ձեր գործունէութեամբ:

— Քաղաքում մօտ 250, գիւղերում երեւի մօտ 50 մարդ. բայց (ղգում եմ, որ նեղ տեղն եմ ընկնում) սա դեռ գործի սկիզբն է, կաւեւանան ապագայում:

— Հա՛, ուրեմն տեղիս հայութեան միայն մէկ տոկոսն է «գիտակից» ճանաչւած: Լսիր, ազդասէրների այս թիւը, ի հարկէ, համեմատաբար աւելի միլիթարական է, քան թէ ինչ որ ես տեսած եմ մի քանի տարի առաջ Հայաստանում եւ Պոլսում. այն ժամանակները մատույլ պէտք էր համրել, ու ես չէի յուսահատւում... Բայց այս էլ քեզ ասեմ՝ մինչեւ որ մեր հայութեան տալը տոկոսը անկեղծօրէն (այն էլ բոլոր խաւերէն առած) ձեր կողմը չանցնի, ինքներդ ձեզ «համոզւած» մի կարծէք, որ գործի ապագայ յաջողութիւնը ձեր կողմն է. երբեք չհիասթափւէք, բայց երբեք էլ չմոռանաք, դու եւ քո ընկերները, որ թւերը յաճախ ճակատադրական են... :

Վերադառնում էի տուն ու մտածում՝ «սխալում է ծերունին... Յեղափոխութիւնը կախած չէ թերից...» :

Ես, ի հարկէ, պատրանքների մէջ էի ընկած :

Ձնայած, որ իր սեփական երկրում մարզարէն ոյժ չունի, կամ անտեսում է, Նոր - Նախիջևանում ինձ յաջողեց երեք մարմին կազմել՝ «Կանանց եւ Օրիորդների», «Ուսանողների եւ Ուսուցիչների» եւ «չէզոք մարդկանց» : Վերջինս վաճառականներից եւ հասակաւոր մտաւորական խաւերից էր բաղկացած : Այդ երեք մարմիններից ամենաբեղմնաւոր գործունէութիւնը ցոյց տուց «Կանանց եւ Օրիորդների» մասնաճիւղը, որը ղեկավարում էր Օր. Թադուհի Բրասիլնիքեանը՝ հետազայում իմ ամուսինը :

Չսղատած տեղիցս՝ Նոր - Նախիջևանում ստանում եմ մէկը միւսի ետեւից երկու ծածկաղիր եւ դադանի մեխանով դրած նամակներ Նազարբէկից : Առաջինում մեծ գոհունակութիւն էր յայտնում Պետերբուրգի եւ Մոսկւայի «յաջողութեան» համար եւ խնդրում ինձ անմիջապէս մեկնել Թիֆլիս եւ Ղաղարոս Աղայեանցի հետ միասին այցելել Անդրկովկասեան մի քանի քաղաքները. իսկ երկրորդ նամակում, — երկու օր յետոյ ձգւած — խնդրում էր չեղեալ համարել առաջին նամակը, «տանը նստել եւ կազդուրել», որովհետեւ «համաճարակ հիւանդութիւն է սկսել Թիֆլիսում եւ առհասարակ, վախենում եմ, որ դու էլ չհիւանդանաս» : այլ խօսքով՝ հաղորդում էր, որ ձերբակալութիւններ են եղած Թիֆլիսում :

Ես արդէն լսած էի այդ օրերը, որ իսկապէս տեղի են ունեցած, դարնան ամիսներից սկսած, մի շարք ձերբակալութիւններ դաշնակցականների շարքում. ձերբակալւած եւ աքսորւած էին Կովկասի սահմաններից այդ կուսակցութեան ամենաականաւոր գործիչները՝ Բր. Միքայէլեան եւ ուրիշները : Մանրամասն տեղեկութիւններ չունէի, բայց զգում էի, որ մի առ ժամանակ պէտք է հանգիստ մնալ ու վերադառնալ Ժընեւ : Ակամայից յիշեցի այն ծրագիրը, ըստ որի անցեալ տարի Թիֆլիսում Ռ. Խանաղատին առաջարկել էին, որ «միացելիք երկու Յեղափոխական Կուսակցութիւնների գլխաւոր կենտրոնը մնայ Անդրկովկասի սահմաններում, իսկ «Հնչակ»-ը շարունակել Ժընեւում հրատարակել «հարստացւած նոր ուժերով Նազարբէկի խմբագրութեան տակ» : Մտածում եմ, «ուրեմն եթէ դեռ գործը հաղիւ սկսւած, ուսւ կառավարութիւնը արդէն ձերբակալեց վարիչ յեղափոխական հայ ոյժերը, էլ ի՞նչ վիճակի մէջ կարող էր գտնւել նոր կենտրոնը, եթէ Անդրկովկասի սահմաններում հաստատւած լինէր ու այդ տեղից ղեկավարէր ...» :

(Շարունակելի)